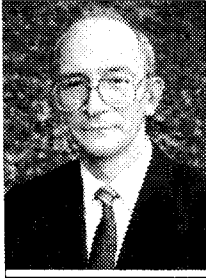

СХОДОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА Н.С. РАШБИ

Он не вышел ни званьем, ни ростом,
Ни за славу, ни за плату,
На свой необычный манер
Он по жизни шагал над помостом
По канату, по канату,
Натянтому, как нерв.

Володимир Висоцький. "Канатоходець"

У наукових працях із міжнародних відносин Османської імперії, Кримського ханства, Речі Посполитої, Молдовського князівства, Російського царства доби пізнього Середньовіччя та раннього нового часу постійно зустрічаються посилання на дослідження та дається оцінка творчості українського історика з міста Харкова Ноя Самійловича Рашби (1916–1986 рр.) [Schütz 1968, 160; Григорян 1980, 23, 26, 41, 76; Serczyk 1984, 349, 354; Плохий 1988, 101; Смолій, Головка 1992, 5; Лазарев 1985, 134–136; Laurušas 2001, 115; Plochy 2004, 34; Kunowski 2007, 205; Сас 2007, 190; Петров 2008, 283; Живачівський, Жерноклеєв 2010, 55; та ін.]

Зокрема, відомий московський історик Б.Н. Флоря у синтетичній монографії "Росія і чеське повстання проти Габсбургів" звертає увагу на слушність думки Н.С. Рашби про зв'язок подій Тридцятилітньої війни, що починала розгортатися на межі 10-х – 20-х років XVII ст. у Центральній Європі, й одночасною виправою польського війська у Молдову і Валахію проти турецької армії або про істотне уточнення харківським істориком обставин османського посольства до Москви восени 1621 р. [Флоря 1986, 132, 153]. А кам'янець-подільський дослідник В.С. Степанков з посиланням на видачу у 1979 р. у Польщі книги Н.С. Рашби у співавторстві з Л. Підгородецьким про Хотинську війну 1621 р. наводить надзвичайно цікавий і важливий факт про спробу турецької влади на чолі із султаном Османом II перетягнути на свій бік козацтво в обмін на згоду Порти на створення

самостійної Української держави [Степанков 2004, 224, 234].

Колеги по історичному цеху не тільки спираються на висновки, здобуті науковцем для підтвердження або аргументації своїх позицій, а й часом, що природно, вступають у полеміку з тими чи іншими думками вченого [Лазарев 1985, 135; Сас 2010, 20–21]. Проте сам факт постійної уваги до творчості дослідника незаперечно свідчить про головне – Н.С. Рашба та його наукові дослідження є складовою історичної науки. На жаль,

констатуючи це положення, слід визнати інше: досі історіографи не приділили уваги спеціальному вивченню творчої біографії вченого з Харкова.

Саме це перш за все і спонукало авторів цієї статті зробити спробу створити своєрідний портрет Н.С. Рашби як науковця, дослідника міжнародних відносин країн і народів Східної та Центральної Європи. Однозначно, що у процесі творення такого портрета неможливо було обійти й питання про те, яким був вчений як людина, викладач тощо. На нашу думку, написання подібного есе саме зараз є нагальним, оскільки у 2011 р. виповнюється 95 років із дня народження і 25 років від дня смерті історика, а також відзначається 390-та річниця перемоги українського і польського війська над османською армією під Хотиним, вивченню якої дослідник присвятив багато років свого життя.

Відразу ж слід зазначити, що в процесі написання цього нарису авторам довелося зіштовхнутися зі значними складнощами, оскільки ми майже не мали можливості

для опрацювання якогось архівного матеріалу, а також тим, що, на превеликий жаль, вже пішло з життя багато людей, які особисто знали та спілкувалися з Ноем Самійловичем. Проте по можливості при написанні цього нарису використовувалися спомини та коментарі родичів, колег і знайомих харківського історика¹.

Н.С. Рашба народився 5 червня 1916 р. у місті Києві в родині відомого в той час українського письменника Самуїла Нойовича Рашби. Після революції родина переїжджає до Харкова, де батько майбутнього історика працював у видавництві, був членом Спілки письменників України, а мати була бібліотекарем. Після завершення семирічки Н.С. Рашба вчився на рабфаці, а в 1933 р. вступив на історико-філологічний факультет відновленого Харківського університету. Після переїзду факультету до Києва в 1935 р. Ной Самійлович далі вчився на заочному відділенні історичного факультету Ленінградського педагогічного університету ім. Герцена, який закінчив у 1938 р. У цей час він працював учителем у харківських школах, методистом в Інституті підвищення кваліфікації вчителів, а також за сумісництвом викладачем кафедри історії середніх віків Харківського педагогічного інституту.

У вересні 1941 р. у зв'язку з війною родина Н.С. Рашби переїхала до Казахстану, а сам Ной Самійлович викладав тут у школі. У 1942–43 рр. він перебував в армії, служив у батальйоні аеродромного обслуговування, проте невдовзі був демобілізований через важку хворобу. Судячи з одного з листів Н.С. Рашби Ю.А. Мицику, він у той час хворів туберкульозом [Рашба Н.С. Лист Ю.А. Мицику від 15 березня 1985 р.]. Повернувшись до Алма-Ати, історик працює викладачем історії в залізничному технікумі, а згодом викладає всесвітню історію в Казахському педагогічному інституті. Після повернення до Харкова в 1945 р. Н.С. Рашба викладав історію стародавнього світу та середніх віків у Харківському учительському інституті, а після його закриття в 1950 р. почав працювати у Харківському бібліотечному інституті (з 1964 р. – Харківський інститут культури, нині Харківська академія культури). З цього ж навчального закладу він і пішов на пенсію у червні 1976 р. Спочатку Н.С. Рашба працював викладачем кафедри

бібліографії, а після захисту кандидатської дисертації 24 травня 1960 р. – старшим викладачем (1961–1963 рр.), в.о. доцента (1963–1965 рр.), доцентом кафедри історії (1965–1976 рр.). Викладав він переважно курси історії стародавнього світу, історії середніх віків та історії СРСР до кінця XVIII ст.

Також історик у 50-х роках працював за сумісництвом у Харківському педагогічному інституті, де викладав історію Давнього Сходу, Давньої Греції і Давнього Риму [Фролов 2002, 219]. З переписки А.П. Ковалівського та Я.Р. Дашкевича відомо також, що на початку 60-х років недостатня кількість годин примусила Н.С. Рашбу здійснювати “мандрівки” до заполярного Мурманська, де він працював у місцевому педінституті [Дашкевич 1997, 35, 50]. На початку 60-х років він якийсь час викладав за сумісництвом історію середніх віків і в Харківському університеті.

Без перебільшення, унікальне значення мали для Н.С. Рашби знайомство, а згодом тривала творча взаємодія з видатним українським істориком-сходознавцем Андрієм Петровичем Ковалівським. Про А.П. Ковалівського в цьому нарисі не варто, мабуть, багато писати, тим більше що останнім часом було підготовлено чимало ґрунтовних праць, частина з яких – людьми, які його дуже довго знали і активно співпрацювали [Королук 1973, 59–62; Мітряєв 1997, 7–33; Дашкевич 2007, 658–667; Арапов 1999, 8–12; та ін.]. Тому лише зазначимо, що наприкінці 1948 р. А.П. Ковалівський повернувся з Ленінграда, де він тимчасово мешкав після перебування у сталінському таборі, до рідного Харкова, де почав працювати на історичному факультеті університету. Попри всю свою величезну завантаженість науковою роботою (вчений у 50-ті роки у Харкові підготував друге, відоме у всьому світі видання “Записки” Ахмеда ібн Фадлана [Ковалевский 1956] та “Антологію літератур Сходу” (Антологія 1961)² Андрій Петрович докладав значних зусиль творенню “кузні” наукових кадрів істориків-орієнталістів у Харкові та в цілому в Україні.

А.П. Ковалівський був керівником або сприяв творчому зростанню з різних наукових тем багатьох молодих колег. Серед його учнів були тюрколог І.Ф. Черні-

ков, індолог Ю.А. Литвиненко, синолог Б.В. Ветров, японіст Я.А. Побеленський, африканіст Б.Г. Пільверман. Багато уваги А.П. Ковалівський приділяв науковій роботі згаданого вище львівського вченого Я.Р. Дашкевича, а також арабіста з м. Чорнобиля В.М. Бейліса.

Великий інтерес А.П. Ковалівський проявляв і до наукових розробок Н.С. Рашби, який у другій половині 50-х років почав готувати як кандидатську дисертацію своє дослідження “Польсько-турецькі відносини наприкінці XVI – на початку XVII ст. і зовнішня політика Польщі у період польсько-турецької війни 1620–1621 рр.”. Слід сказати, що інтерес відомого вченого-сходознавця до історії українського народу XVI–XVII ст. не тільки був проявом загальної величезної ерудиції і патріотизму А.П. Ковалівського, а й обумовлювався його науковими інтересами. Тут слід згадати про підготовку ним великої статті про подорож антиохійського архієпископа Павла Халебського (Алеппського) до Східної Європи у 1653–1656 рр. [Ковалевский 1954, 257–291]. Стаття була надрукована у ювілейному збірнику праць Харківського університету, присвяченому 300-річчю так званого возз’єднання України з Росією. Як відзначають Б.П. Зайцев та Б.К. Мигаль, стаття А.П. Ковалівського була єдиною у збірнику, яка тематично торкалася зазначеної події, бо всі інші мали “історико-партиїний характер” [Зайцев, Мигаль 2007, 30]. На думку авторів цього нарису, дослідники творчості А.П. Ковалівського не проявили ще достатньої уваги до цієї важливої праці науковця з історії України середини XVII ст.

Жваві наукові й особисті контакти з А.П. Ковалівським, без сумніву, сприяли плідним науковим розробкам Н.С. Рашби. Ще одним фактором, що позитивно позначився на творчій активності Ноя Самійловича наприкінці 50-х – на початку 60-х рр., варто вважати “хрущовську відлигу”. Можливість відкрито обговорювати на сторінках наукових журналів деякі з раніше заборонених тем можна проілюструвати на такому прикладі.

У січні 1965 р., у перші постхрущовські місяці, коли позитивна інерція осуду сталінського режиму була ще досить сильна, Н.С. Рашба та його співавтор І.Ф. Черніков у статті, присвяченій 70-річчю

з дня народження А.П. Ковалівського, написали: “Внаслідок переслідування А.П. Ковалівського, в обстановці культу особи, повний коментований переклад згаданого тексту Ібн-Фадлана у 1939 р. було видано навіть без згадок про виконавця (А.П. Ковалівського. – *Авт.*) цієї складної і важливої роботи” [Рашба, Черніков 1965, 127]. Через 20 років ті ж автори опублікували чергову ювілейну статтю, цього разу вже до 90-річчя з дня народження А.П. Ковалівського. Реалії епохи, зокрема останніх “застійних” місяців правління генерального секретаря ЦК КПРС К.Ю. Черненко, позначилися на тексті зазначеної статті. Про сталінські переслідування А.П. Ковалівського в ній немає жодного слова, а біографічні відомості вченого за 1937–1947 рр. взагалі відсутні [Рашба, Черніков 1985, 136], і зовсім очевидно, що “незручна” тема переслідувань залишилася поза рамками статті внаслідок обережності не авторів, а редакторів журналу. Такий висновок ми робимо на підставі того, що Ной Самійлович, на відміну від багатьох своїх ровесників, які пройшли війну, різко негативно ставився до Сталіна та його режиму.

Для Н.С. Рашби А.П. Ковалівський завжди залишався “видатним ученим” “з надзвичайно широким дослідницьким діапазоном, що чудово сполучає неабиякий хист філолога-арабіста і сходознавця з глибоким знанням історії, етнографії та культури українського народу” [Рашба, Черніков 1965, 126; Рашба, Черніков 1985, 137]. Найвищий науковий авторитет А.П. Ковалівського робить зрозумілою логіку його співавторства з початкуючим але, безсумнівно, талановитим автором Н.С. Рашбою в одній з важливих наукових публікацій. Мова йде про їхню спільну рецензію на монографію тоді чернівецького історика М.А. Алекберлі.

Ще в 1951 р. М.А. Алекберлі захистив кандидатську дисертацію, текст якої в 1957 р. був надрукований як монографія під назвою “Хотинська війна” [Алекберлі 1951; Алекберлі 1957]. І хоча автори рецензії визнавали, що ця монографія “безперечно, є кроком уперед у висвітленні даної теми” [Ковалівський, Рашба 1959, 135], критика ряду її положень явно переважала над обов’язковими формулами академічної ввічливості. Використовуючи турецький наратив, М.А. Алекберлі залишив поза

увагою майже всі польські та російські джерела. З приводу польських джерел, насамперед щоденників, не використаних автором монографії, А.П. Ковалівський та Н.С. Рашба зазначали: “А мова йде про щоденники учасників війни, в тому числі Любомирського, який був помічником командуючого цілим польсько-козачим військом Ходкевича і заступив його, коли той помер. Відкинуто автором і чимало інших джерел (хроніки Єрлича, Пясецького, листи Збараського, Замойського)” [Ковалівський, Рашба 1959, 135–136]. Ця обмеженість джерельної бази монографії, на думку рецензентів, призвела до того, що “автор не зумів дати правильного аналізу польсько-турецьких відносин, отже, не міг розкрити причини Хотинської війни” [Ковалівський, Рашба 1959, 138].

Для нас цілком очевидно, хто саме з двох авторів рецензії наполягав на подібному формулюванні, а хто своїм авторитетним ім'ям забезпечував повну волю вираження думок. На той час Н.С. Рашба вже розпочав повномасштабне вивчення джерельної бази й історіографії проблеми польсько-турецьких відносин наприкінці XVI – на початку XVII ст. і навіть встиг опублікувати першу статтю [Рашба 1956, 21–23]. У ній не тільки розглянуто зміст публікації І.Я. Франка “Наш погляд на польське питання” (1883) і дана загальна оцінка польської історіографії, а й висунута низка основних положень майбутньої концепції. Насамперед це стосувалося критики намагань багатьох польських авторів XIX – першої половини XX ст. “обґрунтувати історичне значення Речі Посполитої тим, що вона ніби була передовим бастионом передмуру Європи проти орд монгольських і татарських” [Рашба 1956, 21].

Відзначимо, що тема “високої історичної і культурної місії Польщі” традиційно викликала в українській науковій літературі та суспільстві гостру критику [Лиман 2009, 338, 340]. Один з найяскравіших проявів подібної дискусії – відкритий лист відомого українського історика М.О. Максимовича до М.А. Грабовського “Про причини взаємної жорстокості поляків і малоросіян, що була у XVII ст.”. Лист з'явився задовго до публікації І.Я. Франка, ще в 1857 р. у журналі “Руська бесіда”, і спростовував твердження польської історіографії про те, що включення України до Речі Посполитої

“було з боку Польщі ні завоюванням, ні поневоленням, а навпроти – звільненням цієї землі” [Максимович 1857]. Проте і до, і після цієї дискусії польські автори із завидною завзятістю зображували свою батьківщину щитом європейської цивілізації від ісламізму, а деякі, як, наприклад, І. Лелевель, порівнювали її в цьому відношенні з Іспанією [Лелевель 1863, 5].

Ці ідеї дістали певне поширення й у загальноросійських наукових колах. Наприклад, навіть такий далекий від політики дослідник, як професор кафедри загальної історії Харківського університету М.Н. Петров, порівнював історичне значення Іспанії та Польщі і робив це в дусі І. Лелевеля. Як Іспанія, так і Польща в його зображенні були “прикордонними бійцями, форпостами католицької Європи проти ворожого їй Мохамеданського сходу...” [Петров 1868, 517].

Н.С. Рашба у своїй творчості зумів, з одного боку, подолати стереотипи старої польської історіографії, з другого боку, значно розширити джерельну базу дослідження проблеми польсько-турецьких відносин за рахунок насамперед польських джерел, не використаних у монографії М.А. Алекберлі. У своїх статтях і головному науковому дослідженні – дисертації “Польсько-турецькі відносини наприкінці XVI – на початку XVII ст. і зовнішня політика Польщі в період польсько-турецької війни 1620–1621 рр.” – він висунув власну концепцію міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі в XV–XVII ст.

Основою цієї концепції є твердження про те, що успіхам турецько-татарської агресії в Європі в розглянутий період сприяв союз Порти з Польсько-Литовською державою [Рашба 1960б, 4].

Початком такої політики Н.С. Рашба вважав угоду короля Казимира IV Ягеллона з Туреччиною ще наприкінці XV ст. [Рашба 1956, 22]. Цей союз, “що зберігався безперервно до польсько-турецької війни 1620–1621 рр.”, істотно змінив геополітичну карту Центрально-Східної Європи [Рашба 1960б, 5]. Насамперед зближення Польщі з Портою “сприяло розгрому турками Угорщини в 1526 р. при Могаче (Мохаче. – Авт.)” [Рашба 1960б, 4]. Крім того, як переконливо доводив Н.С. Рашба, “ряд договорів, укладених у XVI ст. між турецькими султанами і польськими короля-

ми, забезпечував останнім допомогу татар проти Росії” [Рашба 1960б, 5; Крот, Рашба 1983, 104]. “Політика польської шляхти, спрямована на дружбу з Турецькою імперією, завдала великої шкоди всім, хто бився проти турецько-татарської агресії”, – вважав харківський дослідник [Рашба 1957, 91]. Таку політику Польщі Н.С. Рашба іменував однозначно “протурецькою” і “протурецькими” категорично вважав польських державних діячів і магнатів до початку Хотинської війни [Рашба 1956, 22; Рашба 1960б, 9, 15; Рашба 1984, 19].

Тривалий союз Порти і Польсько-Литовської держави лише погіршив становище українського народу. Ця думка Н.С. Рашби червоною ниткою проходить через усю його творчість. Зазначений союз не відвів небезпеки татарських набігів від українських земель. Саме Кримське ханство, як васал Порти, на думку Н.С. Рашби, “мало паразитичний характер”, кримські хани, з метою “пограбування і захоплення в полон мирного населення”, очолювали “постійні грабіжницькі напади на українські, російські і польські землі” [Рашба 1960а; Рашба 1961; Рашба 1962в]. Бездіяльність польського уряду, що не міг “організувати систематичну оборону своїх кордонів”, протиставлялася активності козаків [Рашба 1956, 22; Крот, Рашба 1983, 106]. Саме козаки, а не Польща, були істинними руйнівниками турецько-татарських планів захоплення не тільки українських, польських і литовських земель, а й усїєї території Східної та Центральної Європи до Балтійського моря [Крот, Рашба 1983, 110]. Поряд з українськими і донськими козаками важливим фактором стримування турецько-татарської агресії Н.С. Рашба вважав Росію [Рашба, Підгородецький 1971, 80]. Ця позиція Росії, на думку харківського історика, особливо яскраво проявилася напередодні і під час Хотинської війни, у якій російський уряд відмовився підтримувати турків, незважаючи на дуже складні відносини з Річчю Посполитою [Рашба 1960б, 13].

Причини Хотинської війни в концепції Н.С. Рашби невіддільні від ключових міжнародних зіткнень у тодішній Європі. Логіка загальноєвропейської Тридцятирічної війни і пов’язані з її можливими підсумками вигоди реальних і потенційних учасників підштовхували і

Туреччину, і Річ Посполиту до активних дій, здатних зруйнувати їхній давній союз. Безпосереднім приводом для війни Н.С. Рашба вважав воєнну авантюру польського коронного гетьмана С. Жолкевського [Підгородецький, Рашба 1971, 132; Рашба 1964, 557]. Водночас причини війни харківський історик бачив у спробах Туреччини скористатися обстановкою, що склалася на початку Тридцятирічної війни, “для поновлення агресії в Європі” [Рашба 1960б, 12]. Саму допомогу Польщі Габсбургам у Туреччині розглядали як порушення рівноваги на континенті і побоювалися, що досягнуте у випадку перемоги Габсбургів посилення Австрії приведе до витиснення з Європи Туреччини [Рашба 1960б, 12–13].

Міжнародне становище Польщі напередодні Хотинської війни Н.С. Рашба трактував як “політичну ізоляцію” [Рашба 1960б, 15]. Водночас була слушно звернена увага на те, що протягом усїєї війни велися таємні переговори між польським і турецьким командуванням. “Метою їх була нова змова між турецькими і польськими феодалами за рахунок українського народу, насамперед запорозького козацтва”, – зазначав Н.С. Рашба [Рашба 1960б, 17].

Результат усїєї Хотинської війни, зрозуміло, вирішувався як на полях боїв, так і в тиші дипломатичних кабінетів. Ця думка автора цілком впливає з його концепції, з його тематики, нарешті, із загальної логіки відносин воюючих держав в іншій частині Європи початку XVII ст. Російський вектор дипломатичних зусиль Порти міг поховати Річ Посполиту як державу, в разі якби патріарх Філарет – фактичний глава зовнішньої політики Росії – вирішив прийняти пропозицію турецького посла Кантакузена про спільні дії проти поляків [Рашба 1959б, 81]. Наприклад, Швеція скористалася важким становищем Польщі і захопила частину Прибалтики. Проте турки не одержали згоди Філарета, а прихід під Хотин у польсько-українську армію донських козаків, на думку Н.С. Рашби і польського історика Л. Підгородецького, “безумовно знаходиться і у певному зв’язку з позицією Росії під час польсько-турецької війни” [Підгородецький, Рашба 1971, 137]. Росія перешкодила встановленню повної зовнішньополітичної ізоляції Польщі, – доводив харківський учений, – а її позиція

“відіграла найважливішу роль у ході польсько-турецької війни 1620–1621 рр.” [Рашба 1960б, 19]. Проте вирішальну роль під час самих воєнних дій Н.С. Рашба відводив українським козакам. “Отже, кількість козаків у Хотинській кампанії, – підкреслював він зі своїм співавтором Л. Підгородецьким, – перевищувала число польських та інших воїнів, що знаходилися під командуванням Ходкевича” [Підгородецький, Рашба 1971, 134].

Як відомо, І. Франко свого часу вважав, що “Туреччина, здобувши перший рішучий погром під Хотиним у 1621 р., почала хилитися з зеніту своєї величі і сили” [Франко 1898, 7]. Н.С. Рашба був більш поміркованим і обережним в оцінках, оскільки вважав Хотинську угоду лише новою змовою між польськими магнатами і турецькими феодалами [Рашба 1960б, 19]. “Не можна початок занепаду Турецької імперії дагувати такою подією, як воєнна поразка”, – підкреслював Н.С. Рашба у своїй дисертації [Рашба 1960б, 20]. І все-таки пізніше в одній зі своїх статей він і Л. Підгородецький зазначали: “Хотинська війна 1621 р. стала переломною подією в боротьбі проти турецької агресії”. Автори навіть допустили аналогію з відомою Грюнвальдською битвою [Рашба, Підгородецький 1971, 83].

Зрозуміло, у роботах Н.С. Рашби є положення, уразливі для критики, особливо з точки зору досягнень сучасної історичної науки. І справа тут не тільки в тім, що в дусі свого часу він нещадно критикував творчість “буржуазних націоналістів” П.О. Куліша і М.С. Грушевського [Рашба 1956, 22–23; Рашба 1959б, 77]. Зосередившись насамперед на зовнішньополітичних аспектах проблеми, Н.С. Рашба, по суті, залишив поза увагою важливі внутрішні процеси в Речі Посполитій XVI – початку XVII ст. Серед них – подальше послаблення королівської влади, зростання могутності магнатів і шляхти, тимчасові, але очевидні успіхи Реформації (польських кальвіністів, антитринітаріїв тощо), зростання національної і релігійної напруги, особливо після Брестської унії. Усі ці внутрішньополітичні фактори істотно позначилися на виборі польським урядом форм можливих відносин із турками й татарами. Додамо до цього, що Польща була не єдиною європейською країною, яка

прагнула підтримувати дружні взаємини з Портою. Таку політику тривалий час проводила і Франція. В історичних джерелах XV–XVII ст. добре відбито, як європейські християнські держави намагалися використувати Порту у своїх цілях. Навіть Папа Римський незабаром після захоплення турками Константинополя й організації хрестового походу не тільки підтримував тісні дипломатичні відносини із султаном, приймаючи від нього посольства і гроші, а й усе-рйоз розглядав, поряд з неаполітанським королем, можливість допомоги з боку турків проти католицької Франції [Инфесура 1939, 130, 142; Бурхард 1939, 173].

У працях Н.С. Рашби містяться певні протиріччя в оцінці тих чи інших проблем. Зокрема, він не завжди послідовний в оцінках найважливішої полководницької інтриги Хотинської війни – взаємин між керівниками козацького війська Я. Бородавкою і П. Сагайдачним. Найчастіше харківський учений різко засуджує і самого Сагайдачного за інтриги проти Бородавки [Рашба 1960б, 16–17], і всю “буржуазну історіографію”, що “безпідставно звеличила Сагайдачного, хоча він став гетьманом лише за день до з’єднання козаків з польським військом” [Рашба 1959б, 83]. Проте в одній зі спільних публікацій Н.С. Рашби та Л. Підгородецького можна прочитати, що для заміни Бородавки Сагайдачним “були причини різні”. “Але що стосується воєнного таланту, то козацтво у цьому відношенні не загубило, а навпаки – знайшло в особі П. Сагайдачного більш досвідченого полководця” [Підгородецький, Рашба 1971, 134]. Вочевидь, на таку непослідовність харківського історика вплинули як складність для оцінки самого сюжету, так і так званий класовий підхід тодішньої радянської історіографії, згідно з яким Я. Бородавку, як представника козацьких низів, слід було показувати у позитивному ключі, а його суперника, лідера козацької верхівки П. Сагайдачного, – навпаки, критикувати.

Н.С. Рашба чудово знав як джерела, так і художню літературу з історії міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі пізнього Середньовіччя та раннього модерного часу, що знайшло відбиття в його публікаціях [Рашба 1957, 91]. Свої підходи у висвітленні історії міжнародних відносин він постійно прагнув відстоювати

на сторінках наукових видань, про що, наприклад, свідчить його дискусія із вченим Р. Маєвським на шпальтах польського орієнталістичного журналу в середині 70-х років ХХ ст., яка відбулася після виходу дослідження останнього про битву під Цецорою [Majewski 1970; Raszba 1975].

Безперечним визнанням високої наукової компетентності Н.С. Рашби була пропозиція про співробітництво з головними редакціями двох великих наукових проєктів того часу – Українською радянською енциклопедією і Советской исторической энциклопедией. Для першої з них Н.С. Рашба підготував статті “Гірей”, “Іслам-Гірей III” і “Кримське ханство” [Рашба 1960; Рашба 1961; Рашба 1962в], для другої – “Бучацький договір 1672 р.”, “Жолкевський Станіслав”, “Журавинський мир 1676 р.”, “Сигізмунд” [Рашба 1962а; Рашба 1964а; Рашба 1964б; Рашба 1969].

Для шкільного навчального посібника з історії середніх віків – “Книга для читання з історії середніх віків”, який готувався у Москві, Н.С. Рашба з А.Я. Фішельовою написали історико-художній нарис “Косово поле”. У цьому нарисі авторами не тільки показана героїчна боротьба сербського народу проти турецької агресії в XIV ст., а і

*Цитадель Хотинської фортеці.
Фото О.Б. Головка*

вказано головну причину успіху експансії турків-османів – роздробленість балканських народів і егоцентричність поведінки їхньої феодальної верхівки [Рашба, Фишелева 1970, 3–19].

Напередодні й відразу ж після захисту дисертації Н.С. Рашба підготував

низку публікацій на її тему, що вийшли в Україні, Росії та Польщі [Рашба 1959б; Рашба 1959в; Рашба 1959а; Raszba 1962б; Raszba 1963а; Рашба 1963б; та ін.]. Ця робота була обумовлена як бажанням популяризувати результати великих зусиль, докладених до рукопису, який не мав шансів бути надрукованим, так і прагненням продовжити науково-дослідницьку працю, вдосконалювати її.

Цікаво, що активна і плідна робота Н.С. Рашби на початку 60-х років з вивчення міжнародних відносин країн Східної та Центральної Європи XVII ст. відразу викликала зацікавлення у колег. Більш того, це зацікавлення набуло у певній мірі глобального характеру. Зокрема, завдяки Інтернету автори цього нарису з’ясували, що у 1965 р. в Японії, у місті Кіото, вийшла велика бібліографія праць з історії міжнародних відносин, де згадується стаття Н.С. Рашби, опублікована в польському сходознавчому виданні [Raszba 1962б].

У середині 70-х років Н.С. Рашба особливо гостро почав відчувати труднощі із друком наукової продукції. Ще один учень А.П. Ковалівського, доктор історичних наук, професор І.Ф. Черніков, у розмові з першим з авторів цієї статті згадує про ті часи так: “Н.С. Рашба постійно на дуже високому професійному рівні займався дослідженням важливих проблем з історії міжнародних відносин. Але той фактор, що він жив і працював у провінції, створював для нього проблеми, бо і в Москві (в Інституті слов’янознавства АН СРСР та Інституті Азії і Африки АН СРСР), і в Києві (перш за все в Інституті історії АН УРСР) були авторитетні в плані посад і звань діячі, які негативно або прохолодно ставилися до наукових досліджень харківського історика”.

Вірогідно, на формування відносин вченого з цими науковцями у певній мірі впливала принциповість і деяка прямолінійність історика. Перший з авторів запам’ятав такий епізод, який дає можливість нанести додаткові штрихи до характеристики Н.С. Рашби як науковця та людини. У 1978 р. московське видавництво “Наука” в серії “Пам’ятки середньовічної історії народів Центральної і Східної Європи” надрукувало вкрай важливе джерело “Записки яничара”, яке було написане польською мовою сербом за походженням

Костянтином з Островиці (Константин Михайлович). Підготував видання відомий науковець, старший науковий співробітник Інституту слов'янознавства АН СРСР, кандидат історичних наук О.І. Рогов, проте переклад було зроблено недбало, з багатьма помилками та огріхами [Записки... 1978]. Ця обставина викликала велике невдоволення у Ноя Самійловича, який своє ставлення до такого виду "наукової творчості" не приховував ні від упорядника видання, ні від його колег. До речі, багато з його співрозмовників визнавали справедливість критики, але проти авторитетного московського історика не наважилися виступити.

Але у більшій мірі негативно на розвиток справжньої науки в гуманітарній сфері вплинув наступ в Україні так званої "маланчуківщини". Після того як з посади першого секретаря ЦК КПУ було в 1972 р. усунуто П.Ю. Шелеста, якому інкримінували грубі помилки в "інтернаціональному вихованні трудящих радянської України", за справу виправлення цих помилок взявся секретар ЦК КПУ з ідеології В.В. Маланчук. По всій Україні почалися гоніння на представників творчої інтелігенції, вчених, зокрема багатьох науковців, і не тільки на тих, які займалися історією українського козацтва, а й на тих, які взагалі вивчали давню і середньовічну історію України. У країні прокотилася хвиля звільнення багатьох відомих людей. Тоді ж були закриті цікаві наукові видання "Середні віки на Україні", "Історичні джерела та їх використання", "Історіографічні дослідження в Українській РСР", "Пам'ятники України" та ін., а в головному виданні дослідників минувшини "Українському історичному журналі" різко скоротилася кількість публікацій, які були присвячені висвітленню неофіційної історії українського народу. Зрозуміло, що складна ситуація була і в середовищі істориків Харкова, де під фактичною забороною опинилося вивчення "неактуальної" історії давніх часів.

Не маючи тоді можливості повноцінно друкуватися в Україні, Н.С. Рашба у середині 70-х років ХХ століття підготував дві статті, які були надруковані в Єревані в "Історико-філологічному журналі" АН Вірменської РСР. Місце видання публікацій позначилося на темі. Водночас слід

звернути увагу, що при підготовці нових статей Н.С. Рашба дещо змінив і жанр своїх праць, зокрема написав спеціальну статтю про життя вірмен у середньовічному Кам'янці-Подільському [Рашба, Авербух 1974; Рашба 1976]. З приводу цієї статті авторитетний дослідник історії вірменських колоній на території України і Польщі Вартан Григорян пише: "Харківським вченим Н.С. Рашбою надрукована цікава стаття про становище вірмен Кам'янця в XVI–XVII ст. Спираючись на акти вірменського суду та інші джерела, автор намалював загальну картину громадського життя колонії, зробив акцент на соціальній диференціації всередині колонії, на правах та обов'язках суду" [Григорян 1980, 26].

Зміст цих статей цілком підтверджує висловлену думку В. Григоряна. Від себе додамо: Н.С. Рашба вважав, що в Речі Посполитій вірмени "були головними учасниками східної торгівлі", а сама вірменська колонія в Кам'янці належала "до найчисленніших на Україні, можливо, і до найдавніших" [Рашба 1976, 101–102]. Активність вірменів у торгових операціях зумовила те, що, на думку автора, "справи, пов'язані з торгівлею, завжди перебували в центрі уваги вірменського суду" [Рашба 1976, 103]. І хоча важко погодитися з автором у тому, що вірмени (зокрема, найбагатші купці!) і "русини" (українці) завжди демонстрували в Кам'янці повну національну гармонію, безсумнівно те, що і ті, й інші "відчували на собі утиски з боку польської влади і католицької церкви" [Рашба 1976, 107]. Видавці журналу високо оцінили дослідження українського історика, бо запрошували його продовжувати співробітництво й надалі [Рашба Н.С. Лист Ю.А. Мицику від 3 серпня 1984 р.].

Цікаво, що зовсім недавно, у грудні 2009 р., в газеті "Голос Вірменії" у статті, що була присвячена 50-річчю часопису "Історико-філологічний журнал" Академії наук Вірменії, відзначалося, що на шпальтах видання виходили статті відомих істориків з усього світу, а серед українських названо, зокрема, І.П. Крип'якевича, Я.Р. Дашкевича та Н.С. Рашбу. "Подібне широке охоплення авторів свідчить, з одного боку, про велике міжнародне визнання видання, а по друге, про його високий науковий авторитет та репутацію" [Голос Арменії. №142. 26.12.2009 р.].

У 1976 р. Ною Самійловичу виповнилося 60 років і він вийшов на пенсію. Проте з виходом “на відпочинок” розпочинається черговий і вкрай цікавий період його наукового життя. Стиль життя цього часу він висловив у короткому реченні в одному з листів Ю.А. Мицику: “Казалось, пенсіонер, куда время девать, а не хватает!” [Рашба Н.С. Лист Ю.А. Мицику від 13 січня 1986 р.]. У 1979 р. у Польщі краківським “Видавництвом літературним” було надруковано книгу польського історика Лешека Підгородецького і Ноя Рашби “Хотинська війна 1621 р.” [Podchorodecki, Raszba 1979]. Лешек Підгородецький – випускник Варшавського університету, учень відомого військового історика професора С. Хербста. За своє життя підготував велику кількість книжок з історії Східної Європи. Історія створення цього творчого тандему досить цікава, оскільки, як вище відзначалось, між дослідниками польсько-турецьких відносин XVI–XVII ст. тривалий час точилися жваві наукові дискусії. Як розповідав сам Ной Самійлович першому з авторів цієї статті О.Б. Головку, головними темами суперечок українського і польського істориків були питання щодо оцінки причин польсько-турецької війни початку XVII ст., щодо місця і ролі українців, зокрема козацтва, у переможній війні під Хотином, чисельності війська українських козаків у подіях 1621 р.

Проте все це не завадило прийти до ідеї написання спільної монографії українського та польського науковців. У 1971 р. в Україні широко відзначалося 350-річчя перемоги під Хотином. Л. Підгородецький на запрошення Н.С. Рашби відвідав Україну, і під час цього відвідання й виникла ідея створення спільного польсько-українського дослідження. Першою пробою такої співпраці стали статті обох істориків, які вийшли у тому ж ювілейному році в “Українському історичному журналі” та московському “Военно-историческом журнале” [Підгородецький, Рашба 1971; Рашба, Подгородецкий 1971]. Н.С. Рашбою було підготовлено чотири з дванадцяти розділів спільної книги. Український історик підготував нарис міжнародних відносин напередодні Хотинської війни, проаналізував складну тему взаємин запорозьких козаків з польською владою та

елітою Речі Посполитої, дослідив перебіг дипломатичного життя в Європі в ході Хотинської війни, показав значення цієї війни в історії Центральної та Східної Європи, висвітлив питання про вивчення Хотинської війни в історіографії. Особливо слід звернути увагу на перший розділ книги, де досліджується історія польсько-турецьких відносин напередодні Хотинської війни. Н.С. Рашба відзначає велику зацікавленість Порти у здійсненні Річчю Посполитою інтервенції проти російської держави, оскільки Стамбул прагнув використати труднощі взаємин Речі Посполитої і Росії для зміцнення позицій Османської імперії у Валахії та Молдові [Podchorodecki, Raszba 1979]. Водночас постійні обіцянки турецьких дипломатів під час переговорів з поляками стримувати кримських татар залишалися деклараціями. Незважаючи на це, польський уряд на вимогу Порти постійно вдавався до репресій проти козаків, які були чи не єдиною силою, котра захищала південні кордони Речі Посполитої. Саме в перші десятиліття XVII ст. у відповідь на напади запорожці здійснюють походи у володіння татар і турків, звільняють тут численних полонених. Особливо масштабним був похід у липні 1616 р. на центр торгівлі у Криму місто Кафу [Podchorodecki, Raszba 1979, 7–10].

Н.С. Рашба показав військову слабкість тодішньої Речі Посполитої, короткозорість політики варшавського уряду, нездатність організувати опір нападам турецьких орд. Саме ця політика дозволила туркам спочатку зміцнити свої позиції у Валахії і Молдові, а згодом підготуватися до війни з поляками, яка завершилася жорстокою поразкою під Цецорою. На думку українського історика, поразка під Цецорою, розвал польської армії призвели до виникнення у турецького керівництва ідеї про повну військову неспроможність Речі Посполитої і можливість здійснення переможної війни проти неї, яка мала б завершитися завоюванням України [Podchorodecki, Raszba 1979, 46]. Розповідаючи про наслідки поразок польських військ під Цецорою і Могилевом, Н.С. Рашба навів чимало фактів на підтвердження того, що лише козацькі підрозділи зберегли в той час боєздатність і успішно протидіяли мародерським напа-

дам татар та звільнили багатьох полонених [Podchorodecki, Raszba 1979, 50].

У розмові з О.Б. Головком один з найкращих сучасних знавців історії Центрально-Східної Європи ранньомодерної доби професор В.С. Степанков сказав: “Незважаючи на те що книга Н.С. Рашби та Л. Підгородецького з’явилася більше тридцяти років тому, вона залишається найкращою працею з історії польсько-турецької війни початку XVII ст.”.

У 1978 р. Н.С. Рашба підготував невелику замітку про козацького лідера Івана Підкову, показавши його велику роль у боротьбі українського та молдавського народу проти турецької експансії, а у 1980 р. написав статтю про боротьбу Московського царства Івана III з татарами, яка була присвячена 500-річчю “Стояння на Угрі” [Рашба 1978; Рашба 1980].

Після виходу з друку у Польщі книги про Хотинську війну Н.С. Рашба переймається проблемою підготовки збірки найважливіших пам’яток з історії взаємин Речі Посполитої й Османської імперії, та участі в цих відносинах українського козацтва. Для реалізації цієї мети треба було вирішити два важливих завдання: знайти висококваліфікованих спеціалістів, здатних не тільки професійно перекласти джерела, а й підготувати до них коментарі; знайти видавництво, яке взялося б видати підготовлену працю. Просуванню у вирішенні і першого, і другого завдань сприяло налагодження творчої взаємодії з відомим сходознавцем, бакинським вченим, доктором історичних наук Х.М. Ібрагімбейлі.

Щоб легше потрапити до видавничого плану, було вирішено збірник статей назвати узагальнюючою назвою “Османська імперія в першій чверті XVII ст.”, незважаючи на те що чисто “турецькою” тематикою спрямованість матеріалів у планованій праці не обмежувалася. Відповідальним редактором збірника став відомий вже на той час дослідник-тюрколог М.С. Мейер, автор багатьох досліджень з історії Османської імперії XV–XVIII ст. Нині він очолює Інститут Азії і Африки при Московському університеті.

У “Вступі” до збірника, який був підготовлений М.Х. Ібрагімбейлі, подана загальна характеристика ситуації в Османській імперії XVI–XVII ст., відзначено

негативний вплив на економічне і політичне становище країни постійних війн, зокрема Хотинської війни 1620–1621 рр. Н.С. Рашба підготував для книги “Нарис історії польсько-турецьких відносин у XVI – першій чверті XVII ст.”, хоча реально виклад подій історик розпочинає з середини XV ст. У ґрунтовному нарисі викладена передісторія Хотинської війни, визначені її причини, докладно показано хід польсько-турецької війни, участь у ній запорозького війська, значення Хотинської війни для загального розвитку міжнародних відносин [Рашба 1984].

У головній частині збірника вміщено переклади п’яти джерел, до яких подані докладні коментарі. Слід відзначити особливу цінність цих коментарів, оскільки вони своїм змістом значно доповнюють вступні статті, фактично пропонують читачеві багатопланову картину історичного процесу у Південно-Східній Європі. При опрацюванні статей і коментарів упорядниками були використані матеріали архівів, величезна література різними мовами. Першим із джерел була “Кам’янецька хроніка”, написана мешканцями міста Кам’янець – вірменами Агопом та Аксентом, у якій розповідається про події польсько-турецької війни. Виняткова цінність пам’ятки визначається тим, що сучасні польські та турецькі джерела про Хотинську війну пишуть вкрай тенденційно. Надзвичайно цікавим є уривок учасника польсько-турецького перемир’я Якуба Собеського, особливо розповідь польського дипломата про хід переговорів 9 жовтня 1621 р. Турецька хроніка “Ібретгнома” яскраво розповідає про кривавий заколот у Стамбулі в 1622 р., під час якого яничарами було вбито султана Османа II.

Турецьке джерело доповнює лист польського дипломата Станіслава Суліковського, в якому також розповідається про державний заколот у Стамбулі. Про політичну ситуацію в турецькій столиці після Хотинської війни розповідає офіційний звіт тодішнього посла Речі Посполитої до Османської імперії Кшиштофа Збараського. Цьому ж автору належить докладна записка про результати польської дипломатичної місії до Туреччини, де подається характеристика ситуації в Османській імперії, висловлюються пропозиції щодо організації заходів

з боротьби з османською та татарською агресією. У додатку до збірника вміщено тексти чотирьох турецько-польських договорів початку XVII ст.

Ознайомлення зі змістом збірника приводить до однозначного висновку про те, що Н.С. Рашба був натхненником і організатором підготовки усього видання. Він підібрав для видання і переклав більшість джерел, написав велику синтетичну статтю з історії відносин Речі Посполитої та Османської імперії, залучив до роботи інших учасників наукового проєкту, сприяв їхній роботі при підготовці збірника.

Вихід у світ збірника “Османська імперія в першій чверті XVII ст.” став помітною подією у науковому житті. Незабаром на видання вийшла ґрунтовна високофахова рецензія М.С. Лазарева, в якій відзначались важливість виданих джерел для вивчення міжнародних відносин XVII ст., високий науковий рівень вступних статей та коментарів збірника. Зокрема, в рецензії зазначена “наявність великої дослідницької праці з наведенням цінних джерел, що дають уявлення про епоху і події, які відбулися. Матеріал книги насичений фактами з військової, громадянської і соціально-економічної історії, багато з яких маловідомі або зовсім невідомі” [Лазарев 1985, 78–79].

Ной Самійлович Рашба в цілому був задоволений виходом збірника, оскільки це була реалізація тривалої великої роботи історика. Хоча він скаржився на свої “баталії” з видавцями, на те, що до тексту увійшли не всі матеріали. Багатьом колегам, з якими підтримував творчі зв'язки, вчений презентував книгу. Зокрема, доктор історичних наук, професор Юрій Андрійович Мицик у розмові з першим з авторів цієї статті не тільки наголосив, що збірник “Османська імперія у першій чверті XVII ст.” постійно ним використовується для роботи як цінна за змістом праця, а й із задоволенням показав дарчий запис харківського історика на книжці. Н.С. Рашба написав: “Дорогому Юрию Андреевичу Мыцку, соратнику по изучению истории XVII в., от одного из составителей и автора. 17.VII.1984. Н. Рашба”.

У середині 80-х років Н.С. Рашба продовжував займатися історією міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі

на початку XVII ст., особливо його цікавили польсько-турецькі відносини у післяхотинський час, а також взаємодія між запорозькими і донськими козаками. Тоді він дуже хотів підготувати серію наукових розвідок з історії “Азовського сидіння” 1637 р. і сподівався їх видати у зв'язку з 350-річним ювілеєм цієї знакової події, у тому числі і в московському журналі “Вопросы истории”. Було у нього бажання написати й розвідку про боротьбу вірменського народу з османською експансією [Рашба Н.С. Листи Ю.А. Мицику від 11 березня та 25 травня 1985 р.].

Перший з авторів цього нарисув мав нагоду протягом майже десяти років особисто спілкуватися з Н.С. Рашбою, часто відвідувати його вдома. Познайомився він (відразу ж просимо вибачення, що пишемо про себе у третій особі!) з науковцем під час навчання на останньому чи передостанньому курсі історичного факультету Харківського державного університету приблизно у 1974 р. Ной Самійлович був невисокою лисуватою людиною з кремезною статуєю. Він був дуже енергійним, націленим на вирішення тих чи інших проблем чоловіком. При ньому майже завжди був портфель, битком набитий якимись паперами і дивними для пересічного читача, здебільшого старими (за часом написання та (або) часом видання) і водночас дуже цікавими книжками.

Н.С. Рашба в той час працював доцентом у Харківському інституті культури, а у вільний від роботи час систематично відвідував, без перебільшення, чудову Центральну наукову бібліотеку університету, перш за все її міжміський абонемент. Там він замовляв рідкісні видання з різних книгосховищ тодішнього СРСР, перш за все з Москви, Ленінграда, Вільнюса, Львова, Києва, Єревана, Кишинєва та Києва. Під час вже перших після знайомства розмов із науковцем було з'ясовано його головну наукову пристрасть. Він говорив, що його цікавлять міжнародні відносини Речі Посполитої, Королівства Угорщина, Князівства Молдова, Османської імперії, Кримського ханства, і цей інтерес багато в чому впливав із бажанням дізнатися більше про славу і героїчну боротьбу українського народу з іноземними вторгненнями, роль України в житті Європейського континенту.

Для Н.С. Раїби була притаманна одна важлива риса характеру. Коли він бачив і відчував, що людина, науковець потребує допомоги, хоче займатися не кон'юнктурними, а справді науковими пошуками, то прагнув надати йому реальну допомогу. Тут хотілося б навіть сказати більше: Н.С. Раїба постійно шукав собі колег, спілників, яких намагався залучити до своєї творчої лабораторії. На запитання про те, чи не важко йому займатися вкрай складними і заплутаними міжнародними відносинами, що потребувало титанічних зусиль у пошуку джерел та літератури, опрацюванні їх, що, у свою чергу, вимагало неабиякого не тільки історичного, а й філологічного хисту, знання багатьох не лише сучасних, а й відносно давніх мов, він посміхався і говорив, що це захоплення всього його життя.

Ной Самійлович із задоволенням, наприклад, розповідав про унікального турецького письменника Евлія Челебі, який залишив дуже цікаві записи про минуле Східної Європи XVII ст., зокрема про Україну доби гетьмана Богдана Хмельницького [Челебі 1961], або про так звану вірмено-кипчацьку мову, якою було написано багато документів і пам'яток середньовічних вірменських громад в Україні, Польщі, Молдові та інших країнах. Зараз, до речі, відомі 109 рукописів і одна книга, написані цієї мовою, які зберігаються в архівосховищах України, Вірменії, Росії, Австрії, Італії, Нідерландів, Польщі, Румунії та Франції [Гаркавец 2002].

Н.С. Раїба без якогось напускного пафосу наголошував, що робота над багатомовними джерелами, пошук невідомої інформації для нього є просто насолодою, а труднощі він долає не тільки копіткою власною працею, а й завдяки залученню до своїх досліджень інших небайдужих до історії людей. Саме така колективна праця була особливо важлива тоді, коли виникали потреби з перекладом і вивченням унікальних пам'яток, написаних різними, часом раритетними, мовами. Хоча слід зазначити, що сам історик знав декілька мов, перш за все постійно читав літературу німецькою, румунською і польською мовами. Що стосується співпраці з іншими колегами, а така співпраця відбувалася досить часто, то тут не було ніякої "експлуатації" чужої праці. Внаслідок взаємодії з колега-

ми виходили статті у співавторстві.

Продовжуючи розповідь про співпрацю Н.С. Раїби з О.Б. Головком, слід зазначити, що для останнього постійні контакти з Ноем Самійловичем виявилися надзвичайно важливими. Після завершення університету саме спілкування з відомим, досвідченим науковцем дало можливість вдосконалити творчі навички, оволодіти "ремеслом історика" так, начебто він продовжував навчатися на свосередньому факультеті післядипломної освіти. Через це у вступі до монографії, яку О.Б. Головко готував під захист докторської дисертації, він разом зі своїми вчителями – університетськими істориками-медієвістами теплим словом згадує і Н.С. Раїбу, у якого, на жаль, ніколи не відвідував ні лекцій, ні семінарів [Головко 2006].

Хоча тема політичних взаємин Русі і Польщі в X–XIII ст., якою займався наприкінці 70-х – у 80-ті роки минулого століття О.Б. Головко, була далекою від наукових інтересів Н.С. Раїби, вчений, попри свою надзвичайну зайнятість, постійно цікавився результатами пошуків молодого колеги, давав цінні поради, а головне – шукав шляхи для скорішої апробації цих пошуків у наукових виданнях. Зокрема, коли О.Б. Головко підготував статтю про початок взаємин Русі і Польщі в X ст., Н.С. Раїба не тільки допоміг довести працю до необхідного рівня, а й написав листа до Києва, до маститого вченого, члена-кореспондента АН УРСР Федора Павловича Шевченка, з яким тривалий час підтримував дружні творчі стосунки, з проханням посприяти друковій цієї розробки в "Українському історичному журналі". Він також звернувся до знаного археоло-

Будинок "Слово", де мешкав Н.С. Раїба

га, професора Харківського університету Бориса Андрійовича Шрамка з проханням дати в користування молодому колезі друкарську машинку з латинським шрифтом, щоб той міг надрукувати посилення іноземною мовою. Дуже приємним спогадом для О.Б. Головка була зустріч із Н.С. Рашбою десь у 1982 р. на Південному вокзалі у Харкові. О.Б. Головка після чергових відвідин батьків повертався до Києва, де навчався в аспірантурі при Інституті історії АН УРСР, а Н.С. Рашба не тільки прийшов провести свого колегу, а й приніс йому пачку вкрай дефіцитного копіювального паперу, необхідного молодому науковцю для передруку одного з розділів рукопису дисертації.

Говорячи про коло колег і знайомих Н.С. Рашби, варто ще зупинитися на інших його життєвих принципах і підходах. Він не належав до “дисидентів” у сучасному розумінні цього слова, проте реалії тодішнього життя накладалися на його життя особисте. Зокрема, він жив у відомому далеко не тільки у Харкові будинку “Слово” (вул. Культури, 9), де в часи, коли Харків був столицею радянської України, мешкало чимало представників творчої інтелігенції, перш за все письменники, зокрема П. Тичина, В. Сосюра, Л. Курбас. Саме в цьому будинку застрелився Л. Хвильовий. Н.С. Рашба згадував про жахливі 30-ті роки, про безсонні ночі, коли у подвір’я будинку майже постійно в’їжджали “чорні ворони” і відвозили його мешканців до НКВС. Зараз відомо, що із 64 квартир будинку арешти тоді відбулися в 40.

У розмовах з О.Б. Головком Н.С. Рашба часто розповідав про свої творчі стосунки з відомим львівським істориком Я.Р. Дашкевичем, зокрема не приховував його вельми “неблагодійного” як для радянських часів походження. А походження у Ярослава Романовича справді було Унікальним з великої літери. Він був сином генерал-хорунжого війська Української Народної Республіки Р. Дашкевича та активної учасниці руху галицьких стрільців Олени Іванівни Степанів, зазнав арешту у сталінські часи, переслідування у хрущовські й особливо брежнєвські часи. Взаєминам харківського і львівського істориків сприяли перш за все декілька факторів. Зокрема, вони глибоко вивчали історію українсько-вірменських

зв’язків, історію вірменських громад в Україні, особливо минуле вірменської громади у Кам’янці-Подільському. Крім того, не тільки у Я.Р. Дашкевича, а у Н.С. Рашби були значні труднощі з реалізацією наукових напрацювань, що обумовлювало особливе тепле, бережливе ставлення до колег, які мали ті чи інші проблеми у творчому житті. І третя обставина – вони мали спільного Наставника (саме з великої літери) – А.П. Ковалівського, про якого ми писали на початку нарису.

Підтримував Н.С. Рашба також тісні стосунки, як вже згадувалося, з Ф.П. Шевченком, а також зі львівським істориком Я.Д. Ісаєвичем, дніпропетровськими дослідниками Ю.А. Мициком та М.П. Ковальським, луганським науковцем В.В. Бейлісом, московським вченим С.О. Шмідтом, ленінградським істориком В.Б. Вілінбаховим [Рашба Н.С. Лист Ю.А. Мицику від 2 жовтня 1983 р.]. У Харкові він мав добрі взаємини або товаришував з істориками університету А.І. Мітряєвим, С.І. Сидельниковим, Б.А. Шрамком та ін.

У Н.С. Рашби прагнення підставити своє плече проявлялося часом не тільки щодо колег, а й щодо людей, які були далекі від науки, але проявляли волю, боролися за праведну справу. Так, в один із вечорів під час відвідин колеги у О.Б. Головка відбулося доволі незвичайне знайомство. Ной Самійлович представив своєму молодому колезі одного з лідерів руху кримськотатарського народу, який щойно повернувся на батьківщину, докладно розповів, як кримські татари протягом десятиліть ведуть рішучу боротьбу за відновлення своїх громадянських прав (тоді, наприкінці 70-х років, чимало з них покинули Узбекистан і через Таманський півострів і Керченську протоку прагнули повернутися до Криму³).

Квартира на другому поверсі по вул. Культури, 9 завжди була відкрита для гостей, а інколи взагалі чимось нагадувала Ноїв ковчег – місце, де знайомилися, спілкувалися не тільки історики, інші гуманітарії, а й просто небайдужі до себе та інших люди. У 1978 р., в один з вечорів О.Б. Головка зустрів там цілу групу викладачів та студентів Познанського університету, які приїхали за обміном до Харкова, а також деяких харків’ян, які хотіли поспілкуватися

з колегами із сусідньої країни. Цікаво, що тодішній керівник групи студентів з Познані та їхній викладач нині – відомий вчений професор Артур Кійяс, який у 2008 р. написав книгу “Поляки в Харківському університеті” [Kijas 2008].

Н.С. Рашба не був членом КПРС, що було прийнято для більшості істориків, які тоді працювали у ВНЗ (в СРСР фактично існувала “у всій красі” практика “заборони на професію”, коли талановита людина

не могла зробити повноцінної кар’єри, не маючи в кишені партійного квитка), він не співав оди правлячому режимові ні на масових зібраннях, ні у приватних розмовах.

Влітку 1986 р. Н.С. Рашба переніс інфаркт, проте коли йому стало трохи легше, то зразу ж відновив свої наукові пошуки. На жаль, черговий серцевий напад він не зміг пережити. Як розповідають родичі, помер він 29 серпня 1986 р. за друкарською машинкою...

¹ Автори статті висловлюють вдячність онуку Н.С. Рашби кандидату фізико-математичних наук, доценту Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна Георгію Іллічу Рашбі та професору Національного університету “Кієво-Могилянська академія”, доктору історичних наук Юрію Андрійовичу Мицику за допомогу у збиранні інформації про життя та діяльність харківського історика.

² “Антологія літератур Сходу” – збірник перекладів з літератур Сходу та приазовських греків-румунів, де А.П. Ковалівський був автором ґрунтовної передмови та коментарів. Тут вперше опубліковано переклади П. Ріттера з давньоіндійської літератури, В. Чередниченка – з осетинського епосу, уривки з вірменської хроніки VII–VIII ст., що асоціюються з “Повістю минулих літ”, зокрема епізодом про заснування Кієва, нотатки про мандрі Павли Халебського Україною, а також твори С. Айні, О. Сейфеддіна та ін. Нещодавно про “Антологію...” написав харківський дослідник С.І. Авербух, який разом з А.П. Ковалівським готував видання [Авербух 2009].

³ Про боротьбу кримськотатарського народу за повернення до Криму в 60-х – 70-х роках ХХ ст. див.: [Бекирова 2004].

ЛІТЕРАТУРА

- Авербух С.І. Колосья нивы Слобжанской.* Харьков, 2009.
- Алекберли М.А. Борьба украинского казачества против турецко-татарской агрессии в 1600–1621 гг.: Автореф. дис. канд. ист. наук / Черновицкий госуниверситет. Черновцы, 1951.*
- Алекберли М.А. Хотинская война (1621 г.).* Черновцы, 1957.
- Антологія літератур Сходу / Упорядкування, вступна стаття та примітки А.П. Ковалівського.* Харків, 1961.
- Арапов Д.Ю. Исследователи “Записки” ибн Фадлана в России (К 60-летию издания “Путешествия Ибн Фадлана на Волгу”)* // *Славяноведение*, 1999. № 3.
- Бекирова Г. Крымскотатарская проблема в СССР (1944–1991) // Кримські студії. Спеціальний випуск, 2004. № 1–2.*
- Бурхард И. Дневники о римских городских делах // Инфессура С., Бурхард И. Дневники. Документы по истории папства XV–XVI вв.* Москва, 1939.
- Гаркавец А. Кьпчакское письменное наследие. Т. I. Каталог и тексты памятников армянским письмом.* Алматы, 2002.
- Головко О.Б. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина у державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя.* Київ, 2006.
- Голос Арменії*, 26.12.2009 р. № 142.
- Григорян В. История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии).* Ереван, 1980.
- Дашкевич Я.Р. Андрій Ковалівський у листах 1961–1963 рр. // Східний світ, 2’95–1’96.*
- Дашкевич Я.Р. Постаті.* Львів, 2007.
- Живачівський А., Жерноклєєв О. Криза тимарської системи в Османській імперії XVI–XVII ст. // Вісник Прикарпатського університету. Вип. 17. Історія. Івано-Франківськ, 2010.*
- Зайцев Б.П., Мигаль Б.К. Міжнародні наукові зв’язки історичного факультету Харківського університету (1933–1980 рр.) // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Історія. Вип. 39 (№ 762). Харків, 2007.*
- Записки яньчара / Введение, перевод и комментарии А.И. Рогова.* Москва, 1978.
- Инфессура С. Дневники о современных римских делах / Пер. Н.Т. Цветкова // Инфессура С., Бурхард И. Дневники. Документы по истории папства XV–XVI вв.* Москва, 1939.
- Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 г. /*

Статьи, переводы и комментарии. Харьков, 1956.

Ковалевский А.П. Описание путешествия Павла Алеппского как источник по истории Украины в эпоху ее воссоединения с Россией // **Збірник наукових робіт, присвячених 300-річчю возз'єднання України з Росією**. Харків, 1954.

Ковалівський А.П., Раїба Н.С. Книга про Хотинську війну. {*Алекберлі М.А.* Хотинская война (1621 г.). Черновцы, 1957} // **Укр. істор. журн.**, 1959, № 2.

Королюк В.Д. Андрей Петрович Ковалевский // **Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений**. Москва, 1973.

Крот В.А., Раїба Н.С. Борьба населения Украины против турецко-кримских завоевателей наприкінці XV – в першій половині XVI ст. // **Укр. істор. журн.**, 1983, № 5.

Лазарев М.С. [Рецензія] Османская империя в первой четверти XVII века. Сборник документов и материалов. Москва, 1994 // **Вопросы истории**, 1985, № 6.

Лелевель И. Польша и Испания, историческая между ними параллель в XVI, XVII и XVIII ст. Москва, 1863.

Лиман С.И. Идея в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков, 2009.

Максимович М.А. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII в. (Письмо к М.А. Грабовскому) // **Русская беседа**, – кн. 8. 1857.

Митряев А.І. Життєвий і творчий шлях видатного українського сходознавця Андрія Петровича Ковалівського // **Східний світ**, 2'95 – 1'96.

Петров М.Б. Промисли в економічному житті Кам'янець-Подільського XV–XVIII ст. // **Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки**. Т. 18. 2008.

Петров М.Н. Филипп II. Падение Арагонской конституции // *Петров М.Н.* **Очерки из всеобщей истории**. Харьков, 1868.

Підгородецький Л., Раїба Н.С. Розгром турецко-татарських полчищ (1621 р.) // **Укр. істор. журн.**, 1971, № 9.

Плохий С.Н. Папские дипломаты о черноморских походах запорожцев накануне и в ходе Хотинской войны // **Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века**. Ростов-на-Дону, 1988.

Раїба Н.С. Бучачский договор 1672 // **Советская историческая энциклопедия**: В 12 т. Т. 2. Москва, 1962а.

Раїба Н.С. Гіреї // **Українська радянська енциклопедія**: В 17 т. Т. 3. К., 1960а.

Раїба Н.С. Жолкевский Станислав // **Советская историческая энциклопедия**: В 12 т. Т. 5. Москва, 1964а.

Раїба Н.С. Журавинский мир 1676 г. // **Советская историческая энциклопедия**: В 12 т. Т. 5. Москва, 1964б.

Раїба Н.С. Иван Підкова в історії українського і молдавського народів: До 400-річчя з дня смерті // **Укр. іст. журн.**, 1978, № 6.

Раїба Н.С. Іслам-Гірей III // **Українська радянська енциклопедія**: В 17 т. Т. 5. Київ, 1961.

Раїба Н.С. К истории польско-турецкой войны 1620–1621 гг. // **Краткие сообщения Института славяноведения**. Вып. 37. Москва, 1963б.

Раїба Н.С. Кримське ханство (1449–1783) // **Українська радянська енциклопедія**: В 17 т. Т. 7. Київ, 1962в.

Раїба Н.С. Листи Ю.А. Мицику від 2 жовтня 1983 р., від 3 серпня 1984 р., від 15 березня 1985 р., від 11 березня 1985 р., від 25 травня 1985 р., від 13 січня 1986 р. // **Особистий архів Ю.А. Мицика**.

Раїба Н.С. Новый источник по истории борьбы украинского и польского народов против турецко-татарской агрессии. {Публикация русского перевода “Истории Хотинской войны” Иоаннеса Каменецкого, армянского хрониста XVII в.} // **История СССР**, 1959а, № 5.

Раїба Н.С. Общественно-политическая жизнь армянской колонии в Каменце-Подольском (XVI–XVII вв.) // **Историко-филологический журнал АН Армянской ССР**, 1976, № 4.

Раїба Н.С. Очерк истории польско-турецких отношений в XVI – первой четверти XVII ст. // **Османская империя в первой четверти XVII века**. Сб. документов и материалов. Сост. Ибрагимбейли Х., Раїба Н.С. Москва, 1984.

Раїба Н.С. Пафос визволення: Борьба народов Східної Європи проти турецьких загарбників у художній літературі // **Прапор**, 1957, №4.

Раїба Н.С. Повалення монголо-татарського панування в 1480 р. // **Укр. істор. журн.**, 1980, № 9.

Раїба Н.С. Польско-турецкие отношения в конце XVI – начале XVII вв. и внешняя политика Польши в период польско-турецкой войны 1620–1621 гг.: Автореф. дис... канд. ист. наук. Харьков, 1960б.

- Раїба Н.С. Польсько-турецька війна 1620–1621 рр. і Росія // **Укр. іст. журн.**, 1959б, № 6.
- Раїба Н.С. Протурецька політика польських магнатів під час боротьби румунського і молдавського народів проти турецького панування наприкінці XVI століття // **Учені записки Харківського бібліотечного інституту**, Вип. 4. Харків, 1959в.
- Раїба Н.С. Сигизмунд // **Советская историческая энциклопедия**: В 12 т. Т. 12. Москва, 1969.
- Раїба Н.С. Цінна історична розвідка Івана Франка // **Прапор**, 1956, №8.
- Раїба Н.С., Авербух С.И. Армяне на польській дипломатическій службє в XVI–XVII веках // **Историко-филологический журнал АН Армянской ССР**, 1974, № 2.
- Раїба Н.С., Подгородецкый Л. Хотинская война (1621 года) // **Военно-исторический журнал**, 1971, № 12.
- Раїба Н.С., Фишелева А.Я. Косово поле // **Книга для чтения по истории средних веков** / Под ред. С.Д. Сказкина. Ч. 2. Москва, 1970.
- Раїба Н.С., Черніков І.Ф. Андрій Петрович Ковалівський (До 70-річчя з дня народження і 40-річчя науково-педагогічної та громадської діяльності) // **Укр. істор. журн.**, 1965, №1.
- Раїба Н.С., Черніков І.Ф. Видатний радянський сходознавець А.П. Ковалівський (До 90-річчя з дня народження) // **Укр. істор. журн.**, 1985, № 2.
- Сас П.М. Военний промисел запорізьких козаків (перша половина XVII ст.) // **Україна в Центральньо-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)**. Вип. 7. Київ, 2007.
- Сас П.М. Чисельність запорозького війська у Хотинській битві 1621 р. // **Укр. істор. журн.**, 2010, №2.
- Смолій В.А., Головка О.Б. Проблема українсько-польських зв'язків доби феодалізму в українській радянській історіографії // **Україна і Польща в період феодалізму**. Київ, 1992.
- Степанков В.С. Між Москвою і Стамбулом: Чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр.? // **Україна в Центральньо-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)**. Вип. 4. Київ, 2004.
- Флоря Б.Н. **Россия и чешское восстание против Габсбургов**. Москва, 1986.
- Франко І. Хмельницький і Хмельниччина у поезії // **Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка**. Т. 23–24. Кн. 3–4. 1898.
- Фролов С.В. Историческая наука и образование в Харьковском государственном педагогическом институте им. Г.С. Сковороды (1945–1955 гг.) // **Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна**. Серія: Історія. № 566. Вип. 34. Харків, 2002.
- Челебі Э. **Книга путешествия**. Вип. 1. Земли Молдавии и Украины. Москва, 1961.
- Kijas A. **Polacy na Uniwersytecie Charkowskim (1805–1917)**. Poznań, 2008.
- Kupowski J. **Ekspedycja inflantska 1621 roku**. Białystok, 2007.
- Laurušas J. “Armėnų kilties” personazai V. Pietario “Algimante” ir voižganto “Pragiedruliose”: istorinis literature loginis komintaras // **Lituanistica**. Nr. 2(46). Vilnius, 2001.
- Majewski R. **Cecory – rok 1620**. Warszawa, 1970.
- Plochy S. **The Cossaks and Religion in Early Modern Ukraine**. New York, 2004.
- Podchorodecki L., Raszba N. **Wojna Chocimska 1621**. Kraków, 1979.
- Raszba N. O pewnej omyłce w wartościowym wydawnictwie // **Przegląd Orientalistyczny**, 1963a. № 4 (44).
- Raszba N. W sprawie “Cecory – rok 1620” R. Majewskiego. **Majewski R. Docentowi N. Raszbie – w odpowiedzi** // **Studia historiczne**, 1975, т. 18. № 3 (70).
- Raszba N. Z dziejów polsko-tureckich stosunków w XVI–XVII w. // **Przegląd Orientalistyczny**, 1962b, № 3(43).
- Schütz E. **An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620–1621**. Budapest, 1968.
- Serczyk W. **Na dalekiej Ukrainie: dzieje kozaczyzny do 1648 roku**. Warszawa, 1984.